

Etnobotànica de l'obra de l'Arxiduc: Un breu resum de les plantes cultivades per a usos alimentaris

Pere Fraga i Arguimbau
Secció de Ciències Naturals de l'Institut Menorquí d'Estudis

L'obra de l'Arxiduc és una de les referències més importants que tenim a Menorca pel coneixement de la història de les plantes cultivades. És de les poques fonts escrites fiables, i amb un cert rigor, que tenim per saber quins vegetals i quines varietats d'ells es cultivaven per a ús alimentari a finals del segle XIX.

La informació proporcionada per l'Arxiduc no va ser recollida directament per ell, sinó que la majoria era recopilada per informadors locals bons coneixedors de l'illa. Però aquest mateix sistema de recollida indirecta també pot causar que l'inventari no sigui exhaustiu ni uniforme.

El cas de les oliveres i la producció d'oli pot ser un exemple. Si bé és cert que a l'illa la producció d'oli a gran escala, per a la venda, ha estat sempre baixa, podria ser que en l'àmbit domèstic, per a l'autoconsum, fos habitual.

És precisament la persistència d'una fructicultura i d'una horticultura domèstiques, destinades a l'autosuficiència, el que pot explicar l'elevada diversitat de varietats de cultiu (més de 150) de les diferents espècies vegetals que apareixen a l'obra de l'Arxiduc. Actualment sabem que no és un catàleg exhaustiu. Un inventari més actualitzat situa aquest nombre més enllà de 250.

Aquesta inflació de varietats de cultiu per a un territori petit com Menorca es produeix també en altres indrets geogràfics, on la falta de fires o mercats importants no afavoreix una producció per a la venda, no sempre predominen les varietats més productives, sinó que pot interessar més la diversitat o una producció continuada al llarg de l'any.

La taula següent és un exemple de la diversitat de fruites que hi havia a l'illa segons l'Arxiduc:

Espècie	Nom vulgar	Varietats	Observacions
<i>Olea europaea</i>	Olivera	6	
<i>Ficus carica</i>	Figuera (de cristià)	27	Actualment s'han catalogat més de 34
<i>Prunus dulcis</i>	Ametller	7	
<i>Ceratonia siliqua</i>	Garrover		El considera poc abundant, de poc interès pels pagesos. No menciona varietats
<i>Malus x domestica</i>	Pomera	31	
<i>Pyrus communis</i>	Perera	27	

Espècie	Nom vulgar	Varietats	Observacions
<i>Prunus x domestica</i>	Prunera	31	La majoria de les varietats de cultiu tradicional corresponen a <i>P. insititia</i> , més adaptada al clima mediterrani i més apreciada per a l'elaboració de confitures
<i>Ziziphus jujuba</i>	Ginjoler	1	No menciona varietats, se suposa que només es cultivava la tradicional de l'illa
<i>Crataegus azarolus</i>	Atzaroler	1	El considera relativament comú. Actualment sembla haver desaparegut
<i>Sorbus domestica</i>	Server	1	Actualment molt rar
<i>Cydonia oblonga</i>	Codonyer	2	
<i>Prunus armeniaca</i>	Albercoquer	14	La majoria de varietats tenen nom de persona. La causa és que l'albercoquer tradicionalment s'ha reproduït per llavor, ja que sempre surten dolços
<i>Prunus persica</i>	Alberges	1	A Menorca es diferenciaven tres tipus de fruita dins <i>P. persica</i> segons la consistència de la carn i l'aspecte exterior. Alberges és el nom menorquí per la "nectarina"
<i>Prunus persica</i>	Melicotoner	3	Fruita de carn forta
<i>Prunus persica</i>	Presseguer (carn fluixa i blanca)	1	Fruita de carn blanca i fluixa
<i>Prunus avium</i>	Cirerer	2	La que anomena "ordinaria" deu ser el cirerer de Menorca. Una de les poques varietats que és autofèril
<i>Mespilus germanica</i>	Nespler	2	
<i>Eriobotrya japonica</i>	Nisprer	1	No menciona cap varietat. Una catalogació actual n'identifica 3 o 4.
<i>Myrtus communis</i> var. <i>macrocarpa</i>	Murtera de floquet	1	No menciona cap varietat. Un inventari recent identifica 2 o 3 varietats
<i>Punica granatum</i>	Magraner	5	
<i>Morus nigra</i>	Morer	1	
<i>Morus alba</i>	Morera	1	
<i>Juglans regia</i>	Noguer	1	
<i>Corylus avellana</i>	Avellaner	1	Només 5 o 6 arbres a tota l'illa. Producció molt escassa
<i>Castanea sativa</i>	Castanyer	1	Només uns 4 arbres, habitualment no fructifiquen
<i>Vitis vinifera</i> subsp. <i>vinifera</i>	Vinya	50	
<i>Citrus x aurantium</i>	Taronger agre	1	
<i>Citrus x sinensis</i>	Taronger	3	
<i>Citrus x deliciosa</i>	Taronger mandarí	1	És el que avui coneixem com a mandariner antic o mediterrani. Arbre de fulles petites, vegetació compacta, fruits petits, molt aromàtics i saborosos
<i>Citrus x limon</i>	Llimoner	2	
<i>Citrus limetta</i>	Llimonera dolça, llimonera de Sant Jaume	1	Actualment sembla haver desaparegut

Espècie	Nom vulgar	Varietats	Observacions
<i>Citrus x paradisi</i>	Aranger	1	El considera cultivat arreu i d'ús habitual per fer aranjat. Avui ha desaparegut com a cultiu tradicional. També podria ser <i>Citrus maxima</i> (aranja grossa)

La majoria de noms indicats per a les varietats són el que encara s'empren actualment, però en alguns casos, com el de *Prunus persica* o el dels cítrics, és significativa la precisió per diferenciar la fruita segons les seves característiques (alberge, melicotó o préssec). Dins aquest grup no menciona el xino o "paví" (*Prunus persica* var. *platycarpa*), ben conegut i apreciat actualment, però que probablement arribà a l'illa ja dins el segle XX. Per la mateixa raó, altres fruites avui de cultiu habitual, com el caquier (*Diospyros kaki*), apareixen mencionats només de passada i considerats com a molt rars (5 o 6 arbres a l'illa).

Dins el mateix grup de fruites curioses o molt rares també menciona la guaiaba (*Psidium guajava*), l'avocat (*Persea americana*), la xirimoia (*Annona cherimola*) i el festuc o pistatxer (*Pistacia vera*), d'aquest darrer indica que creix bé i es pot empeltar damunt mata (*Pistacia lentiscus*). Hi ha alguns indicis que antigament a l'illa ja hi havia plantacions de festucs.

S'ha de destacar que per a fruiters com la pomera, la perera o la prunera, l'Arxiduc diu que no es coneix cap malaltia o plaga important. Una situació que contrasta amb l'actual. En canvi, dels cítrics menciona la progressió de patologies importants.

D'algunes fruites menciona alguns usos curiosos. Per exemple, del ginjoler diu que els fruits es deixen assecat (parcialment) per fer un xarop per a la tos o per guardar-los per consumir més endavant.

En general, l'obra de l'Arxiduc posa de manifest l'elevada diversitat de fruites que hi havia a l'illa. Algunes d'elles sembla que s'hagin perdut o són molt rares actualment. Entre les que podrien tenir una major importància per la seva raresa o significat geogràfic hi hauria:

- Murta de floquet. Un fruiter del que només es coneixen referències a Menorca i Mallorca. Actualment s'ha localitzat uns 6 o 7 arbres
- Atzeroler. Semblen haver desaparegut les varietats locals
- Server. Antigament relativament comú, avui només localitzat a un lloc.
- Llimona dolça. Ha desaparegut del barranc d'Algendar.
- Aranja. Un altre cítric que sembla haver desaparegut del cultiu tradicional.

- Ponsiquer (*Citrus medica*). No el menciona l'Arxiduc, però hi ha referències que antigament era també de cultiu habitual. És el cítric més antic que es coneix i les plantes de Menorca podrien ser una varietat local.

En la conservació, recuperació i difusió de les varietats tradicionals d'arbres de fruita s'ha de destacar la feina de la iniciativa Arbres d'Algendar (www.arbresalgendar.com) que produeix arbres joves d'aquestes varietats.

En les plantes herbàcies (cereals, hortalisses, espècies) la riquesa de cultius i varietats que recull l'Arxiduc és tant o més important que en les llenyoses, però al tenir un cicle de vida curt i menor persistència la seva conservació ha estat inferior. És significatiu que les varietats d'hortalisses avui habituals i importants (tomàtics, pebres, patates, totes elles d'origen americà) són poc mencionades en aquesta obra. En canvi, d'altres més antigues, avui menys representades, apareixen amb un registre més ric: blat (10 varietats), pastanagues, "betaraves", cols, naps, canya dolça, card de verger, vinagrella, safrà, ajonjolí, etc. Algunes d'elles amb un doble ús (farratge o hortalissa), segons la varietat. Del cultiu habitual i relativament extens d'algunes en queda constància en els testimonis d'alguns herbaris de l'època on apareixen indicades com a naturalitzades.